

SŁOWO WSTĘPNE

Dwadzieścia pięć lat temu rozpoczął działalność Instytut Pamięci Narodowej, największa w Polsce instytucja łącząca m.in. funkcje naukowo-badawcze, edukacyjne, śledcze i archiwalne. Z tej okazji Oddział IPN w Łodzi 16 grudnia 2025 r. zorganizował ogólnopolską konferencję naukową pt. „Transformacja i archiwa. Od tajnych do jawnych akt komunistycznych służb bezpieczeństwa”, która stała się doskonałą okazją do podsumowania ćwierćwiecza funkcjonowania Archiwum IPN, jednego z najnowocześniejszych archiwów w kraju. Nasz zasób liczy dziś blisko 95 km bieżących różnego rodzaju dokumentów głównie z lat 1917–1990, które są opracowywane, digitalizowane i udostępniane m.in. do celów naukowych czy publikacji materiałów prasowych. Podczas spotkania – z udziałem zastępcy prezesa IPN dr. hab. Karola Polejowskiego, dyrektora łódzkiego Oddziału Instytutu Karola Piskorskiego i dyrektora Archiwum IPN Marzeny Kruk – referenci reprezentujący ośrodki uniwersyteckie z Torunia i Lublina oraz pracownicy IPN dyskutowali o problemach dotyczących m.in. stanu zachowania materiałów po tajnych komunistycznych służbach, formalnoprawnej organizacji działalności archiwalnej czy znaczenia zasobu dla badań naukowych, spraw lustracyjnych i aktywności międzynarodowej w sferze nauki i edukacji o totalitaryzmach. Konferencji towarzyszyła promocja publikacji *Transformacja i archiwa. Od tajnych do jawnych akt komunistycznych służb bezpieczeństwa*, przygotowana pod redakcją Jerzego Bednarka i Pawła Perzyna¹.

W dziale „Archiwum” otwierającym 18. tom „Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej” znalazły się cztery artykuły. Jako pierwszy został opublikowany tekst pt. *Centralne Archiwum MBP i jego poprzednicy (1944–1954) – organizacja, kadry, działalność*. Autorka, Magdalena Dźwiągł, przybliżyła mało znaną jednostkę aparatu bezpieczeństwa publicznego, która w latach 1944–1954 funkcjonowała pod nazwami: „Archiwum MBP” / „Archiwum Główne MBP” / „Centralne Archiwum MBP”. W tekście skupiła się przede wszystkim na omówieniu jej organizacji i kadr oraz głównych kierunków działalności. *Zasób kartoteczny Biura Ewidencji Operacyjnej / Biura „C” MSW w latach 1957–1990 i obecnie* to tytuł kolejnego artykułu, którego autorką jest Monika Komaniecka-Lyp. Opisała w nim pracę wydziałów I i III Biura „C” odpowiedzialnych za prowadzenie kartotek alfabetycznych, zagadnieniowej, statystycznych oraz tematycznych. Zasygnalizowała również kwestię informatyzacji zbiorów kartotecznych i stworzenia Zintegrowanego Systemu Kartotek Operacyjnych. Kolejny tekst, pióra Piotra Borysiuka, traktuje o podziale informatycznego zasobu ewidencji operacyjnej MSW PRL między Policję a Urząd Ochrony Państwa w latach 1990–1994 na tle rozdziału i cyfryzacji resortowych kartotek papierowych. Dział zamyka publikacja Witolda Bagińskiego *Śledztwo Urzędu Ochrony Państwa z 1992 r. w sprawie*

¹ *Transformacja i archiwa. Od tajnych do jawnych akt komunistycznych służb bezpieczeństwa*, red. J. Bednarek i P. Perzyna, Łódź – Warszawa 2025.

niszczenia dokumentacji operacyjnej Departamentu I MSW w latach 1989–1990. W artykule przedstawił on problem niszczenia czynnych i archiwalnych spraw operacyjnych Departamentu I MSW w okresie transformacji ustrojowej, a także zarysował kwestię „sprywatyzowania” materiałów przez byłych funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa.

Na kolejny dział, „Zasób archiwalny”, składają się również cztery artykuły. Rozpoczyna go Łukasz Chrobak z tekstem zatytułowanym *Emigracyjne losy Michała Gwalberta Pawlikowskiego (1939–1940) w świetle „Dziennika ścisłego” i innych dokumentów osobistych*. Studium omawia losy ziemianina, działacza Narodowej Demokracji, wydawcy i pisarza Michała Gwalberta Pawlikowskiego tuż po wybuchu II wojny światowej oraz w czasie pierwszych miesięcy spędzonych we Włoszech. Przybliży także jego próby zaangażowania się w sprawy polityczno-społeczne polskiego wychodźstwa, jak również odpowiada na pytanie o rolę Pawlikowskiego w środowisku emigracyjnym. *Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców jako źródło do badań dziejów Polskich Sił Zbrojnych* to tytuł następnego artykułu, którego autorem jest Bartosz Janczak. Przechowywana w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie kronika stanowi jedno z ważniejszych źródeł do badań nad historią Polskich Sił Zbrojnych w latach 1942–1947. Z kolei Michał Zarychta opublikował tekst *Rozważania radykalnego pilsudczyka. „Dziennik 1941–1961” Apoloniusza Zarychty*. Opisał w nim nieznany dziennik sporządzony przez tego polskiego geografę i obywatela podczas II wojny światowej i w latach powojennej polskiej emigracji. Zrelacjonował też poglądy jego autora, który był m.in. członkiem Polskiej Organizacji Wojskowej, działaczem Ligi Morskiej i Kolonialnej, urzędnikiem Ministerstwa Spraw Zagranicznych w II Rzeczypospolitej, a wreszcie emigrantem. Temat archiwaliów Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego / Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego jako źródła do badań postaw białostockiego środowiska oświatowego w latach 1944–1956 poruszył w ostatnim artykule działu Jerzy Autuchiewicz.

Po kilku latach przerwy na łamy „Przeglądu Archiwalnego” powrócił dział „Archiwa na świecie”. Znalazł się w nim artykuł Rüdigera Rittera *Wielka historia w soczewce. Fenomen Maczkowa (1945–1948) i jego upamiętnienie w Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków w Niemczech*. Autor – biograf Stanisława Moniuszki oraz dyrektor tej nowo powstałej instytucji kultury – omówił w nim historię 1. Dywizji Pancerniej gen. Stanisława Maczka, która przez pewien czas po zakończeniu II wojny światowej zarządzała niewielkim obszarem w północno-zachodnich Niemczech (Emsland). Ritter przybliży historię tego miejsca oraz prezentuje najważniejsze źródła archiwalne, w tym kopie cyfrowe, przechowywane i udostępniane w Centrum Dokumentacji m.in. do celów naukowo-badawczych.

„Edycja źródeł” to kolejny dział rocznika. Aleksandra Kuligowska opisała w nim edycję akt Stasi „Die DDR im Blick der Stasi. Die geheimen Berichte an die SED-Führung”. Swoje rozważania oparła na przykładzie tomu *Die DDR im Blick der Stasi. Die geheimen Berichte an die SED-Führung. 1953*, poświęconego wydarzeniom 1953 r. Ponadto nakreśliła dzieje tajnej policji politycznej NRD, przedstawiła zasady udostępniania jej akt oraz zaprezentowała inne serie wydawnicze przygotowane przez urząd Pełnomocnika Federalnego ds. Dokumentów Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

W dziale „Historia” zamieszczono aż pięć artykułów. Maciej Motas w tekście *Warszawskie adresy Zygmunta Wasilewskiego* przybliżył postać jednego z czołowych

polskich publicystów pierwszej połowy XX w. Związany z ruchem narodowym Wasilewski pełnił funkcję redaktora naczelnego wielu poczytnych czasopism społeczno-politycznych, wśród których należy wymienić „Słowo Polskie”, „Gazetę Warszawską” czy „Myśl Narodową”. *Oficerowie Wojska Polskiego pochodzenia żydowskiego polegli w wojnie z Niemcami w 1939 r. Z zagadnienia problematyki strat osobowych elit społeczeństwa polskiego w czasie II wojny światowej* to tytuł artykułu przygotowanego przez Marka Gałęzowskiego. Prezentowane studium jest poświęcone liczbie oficerów Wojska Polskiego pochodzenia żydowskiego, którzy zginęli w wojnie z Niemcami we wrześniu i październiku 1939 r., w kontekście problematyki strat osobowych, jakie poniosły elity wielonarodowościowego i wielowyznaniowego społeczeństwa II Rzeczypospolitej. Z kolei Janina Czernin opublikowała tekst *Meandry denazyfikacji. Przypadek funkcjonariusza Gestapo Emila Viehmann*. Autorka starała się odpowiedzieć na pytanie, kim był oficer odpowiedzialny za terror wśród polskich uchodźców podczas okupacji Węgier. Omówiła też, w jaki sposób podczas powojennego procesu denazyfikacji oraz jako świadek w dochodzeniu w sprawie prześladowania węgierskich Żydów przedstawił on swoją działalność w Gestapo. Kolejny artykuł, pióra Karola Polejowskiego, nosi tytuł *16. Dywizja Piechoty „ludowego” Wojska Polskiego w walce z 5. Brygadą Wileńską AK na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie maja 1946 r.* Autor opisał w nim udział 16. DP w walkach z oddziałami podziemia niepodległościowego pod dowództwem legendarnego mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”. Ukazał skalę tego zaangażowania oraz poddał analizie system dowodzenia i walki w polu. Ponadto omówił przyczyny porażki i konsekwencje wobec tych sowieckich dowódców, których obwiniono o niepowodzenie przeprowadzonej operacji. Dział zamyka tekst Witolda i Jana Kuleszów. Jest on poświęcony odpowiedzialności karnej nazistowskich denuncjatorów w powojennych Niemczech i Austrii oraz pojęciu pomocnictwa do zbrodni sądowej według prawa polskiego.

W dziale „Dokumenty” Piotr Hac podał do druku trzy nieznane dotąd dokumenty z 1974 r. poświęcone współpracy Ministerstwa Obrony Narodowej i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Autor opisał przyczyny i okoliczności nawiązania współpracy podległych im służb – przede wszystkim Sił Zbrojnych PRL i Milicji Obywatelskiej – w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa publicznego, a także poddał analizie zawarte w materiałach rozwiązania. Prezentowane źródła są przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego i jak dotąd nie były prezentowane w formie naukowej edycji.

W następnym dziale zostały zrecenzowane dwie książki: Janiny Struk *Photography and Resistance. Securing the Evidence in Nazi-Occupied Europe* (Tomasz Stempowski) i Krzysztofa Sychowicza zatytułowana *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” w województwie łódzkiej (1980–1981). Legalnie i zgodnie z prawem* (Tadeusz Ruzikowski).

Tom zamyka dział „Kronika”, w którym Marek Dąbrowski omówił spotkanie Europejskiej Sieci Instytucji Archiwalnych Zajmujących się Aktami Tajnych Służb. Wydarzenie miało miejsce w Warszawie w dniach 30 września – 2 października 2025 r., a jego organizatorem było Archiwum IPN, które właśnie w tym roku przewodniczyło sieci. Ideą założonej blisko dwie dekady temu organizacji było uproszczenie procedur związanych z możliwością prowadzenia badań naukowych i wymiany dokumentów. Obecnie jej działania mają na celu przede wszystkim zwiększenie świadomości społecznej

i politycznej dotyczącej rozliczeń z przeszłością, a istotnym elementem tychże działań jest aktywność edukacyjna i popularyzatorska. Skupia instytucje z ośmiu krajów członkowskich (Albania, Bułgaria, Czechy, Niemcy, Polska, Węgry, Rumunia i Słowacja) oraz z pięciu krajów stowarzyszonych (Estonia, Litwa, Łotwa, Słowenia i Ukraina).

dr Mariusz Żuławnik

Redaktor naczelny

ORCID: 0000-0003-2670-3751